

GOTYCKO — RENESANSOWA BIMA W STAREJ SYNAGODZE NA KAZIMIERZU W KRAKOWIE — ZAPOMNIANE DZIEŁO KOWALSTWA ARTYSTYCZNEGO

W Krakowie zachowała się znaczna ilość wyrobów kowalstwa artystycznego. Niestety, żaden z nich nie posiada monograficznego opracowania. Stąd na specjalistach od dziejów sztuki zdobniczej i od judaików ciąży niemal obowiązek zajęcia się tym wyjątkowym dziełem. Najpierw jednak kilka słów poświęcić należy przeznaczeniu bimy, by z kolei przejść do szczegółowego omówienia obiektu.

I. UWAGI WSTĘPNE — PRZEZNACZENIE BIMY

Bima (hebrajskie), almemor (arabskie)¹ stanowiła obok Aron-Hakodesz (szafa ołtarzowa) najważniejszy element wyposażenia bożnicy. Umieszczona była z reguły centralnie — pośrodku Sali Mężczyzn. Stanowiła wyodrębnioną, niewielką przestrzeń, często na podwyższeniu, ze stopniami od strony północnej i południowej. Wynikało to z jej przeznaczenia. W almemorze kantor czytał teksty Tory, rabin przemawiał do ludu i udzielał błogosławieństwa. Ogłaszano z niej werdykty sądów kahalnych, podawano też do zgromadzonych wszelkie ogłoszenia. W bimie znajdował się stół, na którym kładziono rodały, a także specjalny dwusiedzeniowy fotel, używany w czasie obrzezania. Wokół bimy podczas święta Simchat-Tora (hebrajskie — Radość z nauki, podniesienie Tory, w uroczystej procesji obnoszono „ubrane” Tory²).

Te ważne funkcje, jakie pełniła bima w rytuale żydowskim, uwarunkował jej specyficzny charakter. Chodziło bowiem o to, aby wszystko co tam się odbywało, było zarówno widoczne, jak i słyszalne dla obecnych w bożnicy. Nadawano więc bimom formy centralnych, ażurowych „budowli”, wykonywanych z różnych materiałów: metalu, kamienia i cegły, czy też drewna. Wykształciły się też w ciągu wieków różne typy bim, o czym będzie szerzej powiedziane w jednym z dalszych podrozdziałów niniejszej pracy.

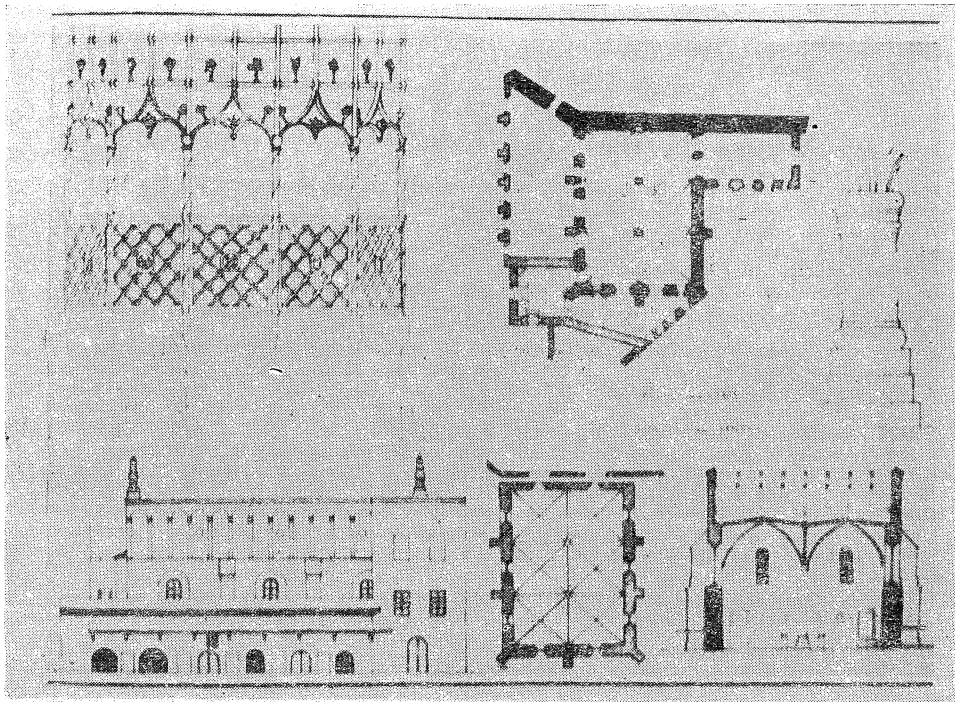
II. DZIEJE ZAINTERESOWANIA ZABYTKIEM I HISTORIA BIMY

Śledząc zainteresowanie krakowską bimą należy wziąć pod uwagę zarówno wzmianki w literaturze, jak i materiał ikonograficzny. Pierwszy zwrócił na nią

uwagę zasłużony inicjator badań nad wieloma zabytkami sztuki średniowiecznej w Polsce — Władysław Łuszczkiewicz³ (il. 1).

Opublikował on nie tylko własne pomiary Starej Bożnicy, lecz także dokładny duży rysunek bimy, co wskazuje na to, że decenia jej artystyczne walory. Z kolei odnajdujemy rysunek i wzmianki o krakowskim almemorze w wydanej w trzy lata później obszernej pracy o zabytkach Krakowa czasów średniowiecznych, autorstwa A. Essenweina.⁴ W ostatnim trzdziestoleciu w. XIX i na początku następnego stulecia, powstało kilka widoków wnętrza Starej Bożnicy, na których ukazana została także bima. Wymienić tu należy obraz krakowskiego malarza Jana Hruzika (il. 2), pochodzący z r. 1870⁵ oraz litografię Jana Wojnarskiego (il. 3) z około r. 1910⁶ (oba obiekty znajdują się w zbiorach Muzeum Historycznego m. Krakowa). Topografia wnętrza bożnicy z widoczną bimą opublikowana została także w poświęconym sztuce Krakowa VI tomie Rocznika Krakowskiego.⁷ W okresie międzywojennym wzmiankowali bimę: Ozjasz Mahler i Majer Bałaban, umieszczając równocześnie fotografie wnętrza starej synagogi.⁸ (Il. 4). Po roku 1945 almemor w Starej Synagodze był także wzmiankowany w popularno-naukowych opracowaniach⁹, a raz w związku z analizą architektury Starej Bożnicy.¹⁰ Niestety, w żadnej z syntetycznych prac, dotyczących sztuki Krakowa, wydanych po II wojnie światowej, bima ze Starej Synagogi nie została uwzględniona.

O czasie wykonania bimy nie informują żadne wzmianki archiwalne, ani napis. Nie analizowali również tej kwestii autorzy opracowań dotyczących synagogi. Określają oni ogólnie almemor jako obiekt XVI-wieczny i łączą go z gruntowną przebudową bożnicy, ukończoną w r. 1570,¹¹ a prowadzoną przez architekta florenckiego Mateusza Gucci.¹² Nie znamy także przesłanek archiwalnych, mówiących o almemorze z XVII wieku. W następnym stuleciu, według tradycji, przemawiał miał z bimy w Starej Synagodze do zgromadzonych tam Żydów, w czasie insurekcji, Tadeusz Kościuszko, wzywając ich do udziału w powstaniu.¹³ W wieku XIX, w czasie powstań i Wiosny Ludów, przemawiali z niej również: rabin Ber Meisels i Maurycy Krzepicki.¹⁴ W okresie II wojny światowej, po zniszczeniu w r. 1941 sklepień w Sali Mężczyzn, przeznaczono na złom kute ogrodzenie almemoru Starej Bożnicy.¹⁵

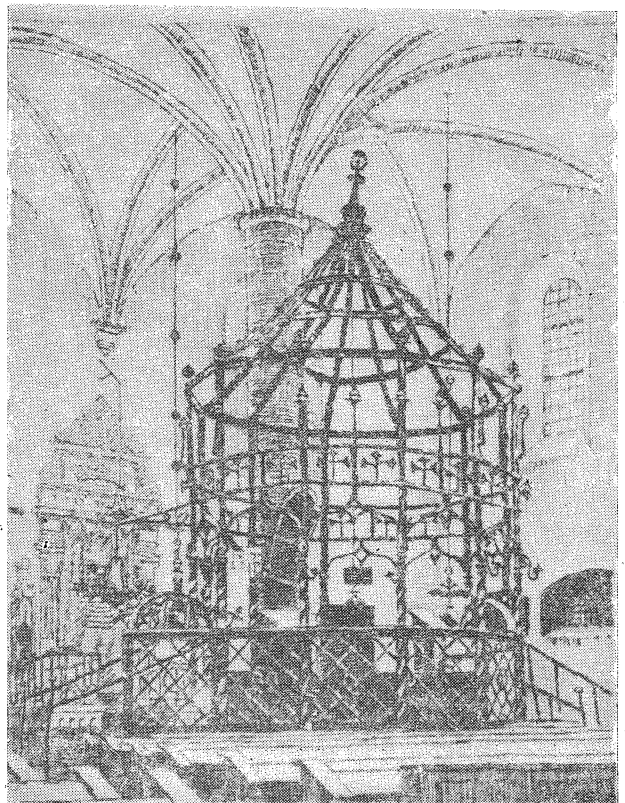

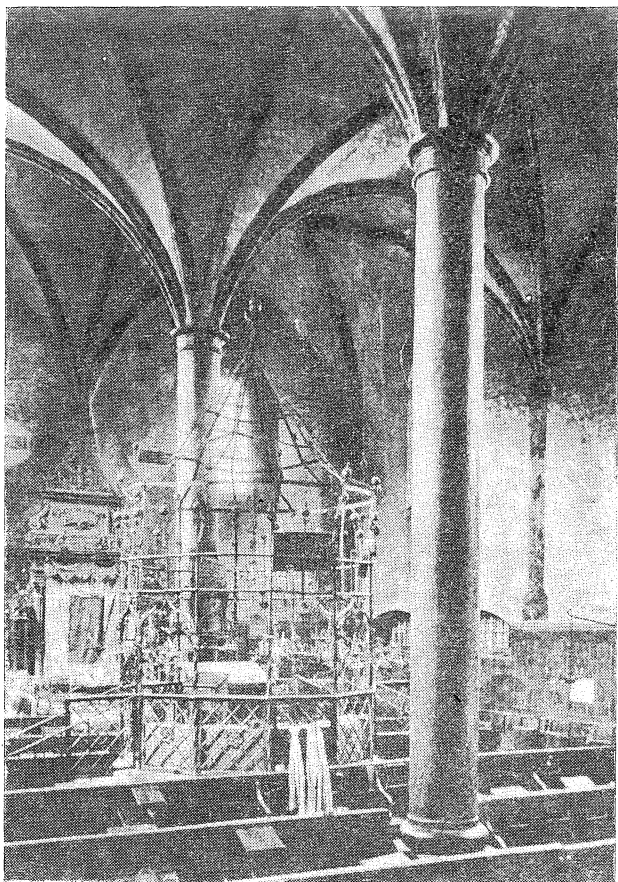
Plan Starej Synagogi. Pomiar bimy wykonany przez Władysława Łuszczkiewicza przed 1866 (fot. ze zbiorów Muzeum Historycznego m. Krakowa). Il. 1.

„Sądny dzień w Starej Synagodze”, mal. Jan Hruzik 1870, (fot. ze zbiorów Muzeum Historycznego m. Krakowa). Il. 2

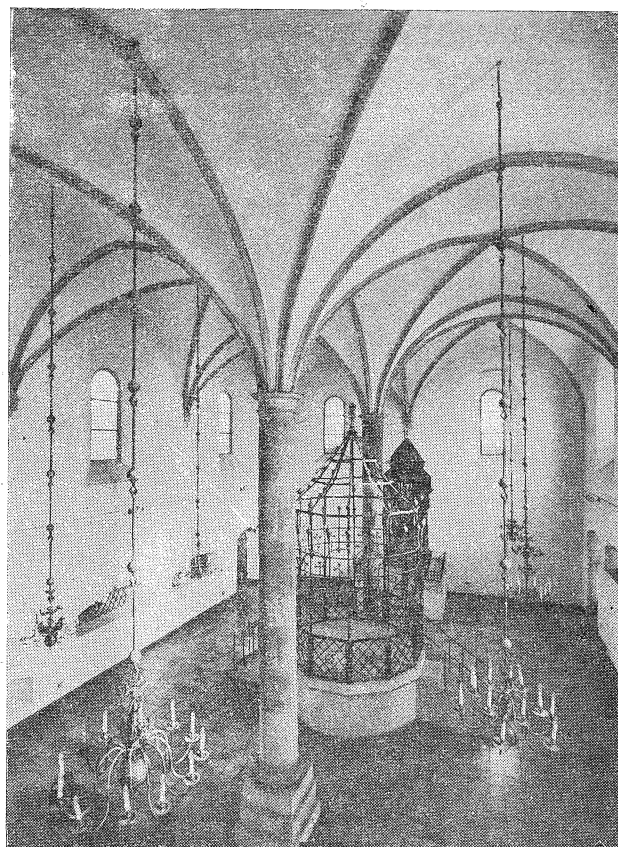

Wnętrze Starej Synagogi z bimą na pierwszym planie, rys. Jan Wojnarowski, ok. 1910 (fot. ze zbiorów Muzeum Historycznego m. Krakowa). Il. 3.

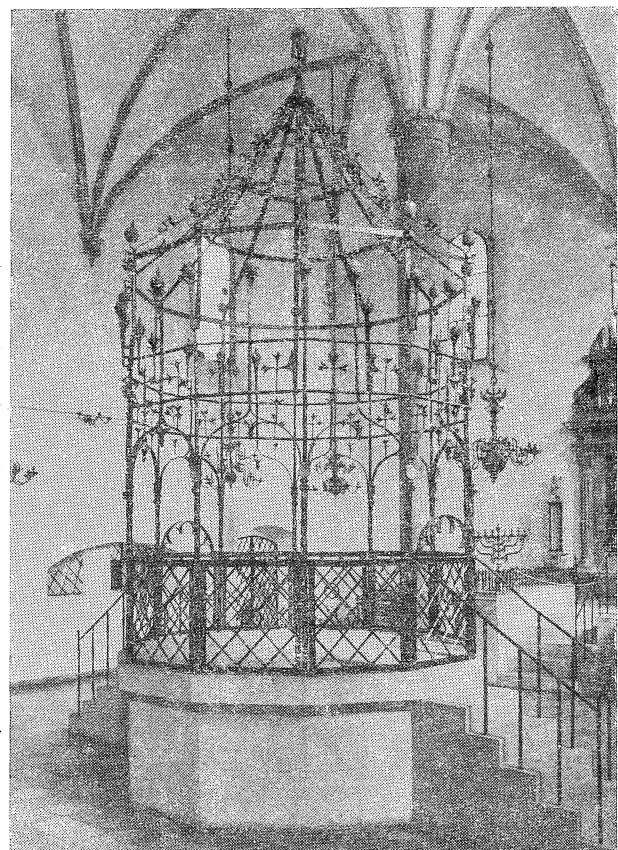
Wnętrze Starej Synagogi, stan z przed r. 1939. (fot. ze zbioru autorów). (Il. 4).

Wnętrze Starej Synagogi. Stan obecny. (fot. J. Langda, zbiory Instytutu Sztuki PAN). (Il. 5).

Bima w Starej Synagodze. Stan obecny. (fot. J. Langda, zbiory Instytutu Sztuki PAN). (Il. 6).

W latach 1955–59 w ramach przeprowadzanych prac konserwatorskich, zrekonstruowano bimą wraz z podestem, którego zarys zachował się poniżej posadzki. Projekt wykonał inż. arch. Józef Ptak w oparciu o rysunki opublikowane przez Wł. Łuszczkiewicza i A. Essenweina oraz zachowane fotografie, a zrealizowano go w warsztacie ślusarskim Pracowni Konserwacji Zabytków w Wilanowie.¹⁶

III. OPIS I ANALIZA FORMALNA

Przedstawiony poniżej opis bimy w Starej Bożnicy oparty jest na dawnych widokach, przy czym podane zostaną również informacje o obecnym wyglądzie zrekonstruowanego obiektu.

Krakowski almemor o $\varnothing$ 3,34 m wys. z podmurówką 5,90 m., został wykonany z kutego żelaza oraz brązu, użytego do zdobiacznych elementów. Dwunastoboczny rzut bimy wyznacza kamienny podest o tym kształcie, dość wysoki, z wydatnym gzymsem w górnej partii oraz z pięciostopniowymi schodkami od północy i południa. Metalowej części bimy nadano kształt ażurowej „klatki”, nakrytej szpiczastym, wielospadowym daszkiem. W dolnej części wyraźnie zaznaczona została balustrada, utworzona z kwadratowych pól, wypełnionych skośnie krzyżującymi się przewlekanyymi prętami, wzbogacanymi pośrodku kółkami. Należy zaznaczyć, że takie rozwiązanie żywo

przypomina średniowieczne kraty okienne. Bramki zaakcentowano umieszczonymi nad balustradą półkolami, wypełnionymi taśmami, ukształtowanymi w formę wieloliscia. Górną część bimy dźwigają, usytuowane w narożnikach, grube, kręcone pręty, przywodzące na myśl wątle kolumnienki. Kolumnienki te połączono w arkady za pomocą taśm, ukształtowanych w formę tzw. oślego grzbietu. Każdą arkadę wzbogaca zwis oraz dwa trójdzielne kwiatony w formie lilii. Taki sam rodzaj kwiatonów umieszczony został w partii ponad arkadami, gdzie ilość prętów tworzących klatkę bimy zwiększa się z dziesięciu do dwudziestu. W tej części bimy, aż do nasady daszka ożywiają ażurową konstrukcję kule umieszczone pośrodku ścianek, w dwóch rzędach. Stanowią one zakończenie prętów, poprowadzonych od szczytu arkad. Wykonane zostały z brązu i pozłoczone. Natomiast w partii daszku listwy będące przedłużeniem narożników bimy, mają ozdoby w kształcie niewielkich, przełamanych wolut, przypominających „gotyckie żabki”. Na szczycie umieszczono orla podtrzymującego kulę.

Krakowską bimę jako dzieło sztuki wyróżnia niezwykle lekka konstrukcja — szersze taśmy zastosowano tylko jako obramienie pół balustrady. Oszczędne efekty kolorystyczne dekoracji (złocenia) oraz posłużenie się motywem arkad sprawiały, że wszystko co działo się wewnątrz almemoru, było doskonale widziane przez obecnych w sali mężczyzn, a w dalszych pomieszczeniach i przez kobiety. Równocześnie, zgodnie ze swą funkcją, zachowany został moment wydzielenia i podwyższenia miejsca, mającego w synagogach szczególne znaczenie. Należy podkreślić, że nieznaną projektant, czy też wykonawcę bimy, skomponował ją z dużym wyczuciem, tak, iż nie stanowi ona konkurencji dla halowej architektury bożnicy.

Pod względem stylu almemor cechuje połączenie motywów właściwych dla późnogotyckich rozwiązań — arkady zamknięte łukiem w kształcie tzw. oślego grzbietu, schemat krat balustrady, „żabki”; z renesansowymi — kwiatony (występujące często w kratkach renesansowych i manierystycznych) oraz kule. Typowym dla renesansu jest, wzmiankowany już, sposób zróżnicowania kolorystycznego, przez zastosowanie złocenia.

Tak więc można określić kazimierski almemor jako gotycko-renesansowy. Dokładniejsze datowanie bimy może nastąpić dopiero po umieszczeniu jej w rozwoju kowalstwa artystycznego. Niewątpliwie jednak należy uznać ją za dzieło lokalne, co zostanie jeszcze osobno udowodnione.¹⁷

IV. MIEJSCE BIMY W CIĄGU ROZWOJU KRAKOWSKIEGO KOWALSTWA ARTYSTYCZNEGO

Krakowskie kowalstwo artystyczne, którego liczne wyroby zachowały się w mieście i jego okolicach, nie posiada dotąd monograficznego opracowania.¹⁸ Bez wątpienia kowale czynni już byli w przedlokacyjnym Krakowie, zaś cech skupiający także innych rzemieślników podobnej profesji powstał w mieście

zapewne w 1. poł. XIV wieku, choć wzmiankowany jest dopiero w 1400 roku. Warto podkreślić, że niewiele później powstał cech skupiający kowali również na Ukrainie, przed rokiem 1399. Z wieku XIV zachowały się liczne wzmianki o mistrzach trudniących się kowalstwem, zanotowane w archiwaliach przy różnych okazjach, szczególnie przy sprawach sądowych. Według źródeł, rzemieślników tych była znaczna ilość, skoro przykładowo w latach 1393—99 przyjęło prawa miejskie w Krakowie aż sześciu kowali. W roku 1533, gdy cech otrzymał nowy przywilej (w miejsce starego — zniszczonego w czasie pożaru), do korporacji należeli obok kowali także ślusarze, ostrożnicy, wędzidlarze, kotlarze, płatnerzy oraz gwoździarze. Podział nastąpił w ciągu dalszych lat wieku XVI, kiedy to ostatecznie w roku 1592 kowale krakowscy uzyskali własny statut.

Tym licznym wzmiankom archiwalnym tylko w niewielkim stopniu odpowiadają zabytki, które dotrwały do końca wieku XVI, zaledwie w liczbie kilkudziesięciu. Rzecz charakterystyczna, najwięcej ich zachowało się z w. XVI. Są to: drzwi kute lub okute, najczęściej prostą, skośną, rzadziej-skomponowaną koncentrycznie kratownicą z listew. Do wyjątków należą okucia drzwi drewnianych, natomiast sporo zachowało się krat. Są to kraty okienne, kraty w wejściach do kaplic, w nadświetlach domów oraz jednorazowe kompozycje, jak np. krata stanowiąca rodzaj klatki, gdzie urzędował pisarz sądowy w Izbie Pańskiej ratusza krakowskiego (obecnie Collegium Maius). Jakże jest więc miejsce almemoru w Starej Bożnicy, w przedstawionym tutaj zarysie rozwoju kowalstwa krakowskiego do końca wieku XVI. Przede wszystkim stwierdzić należy, że ani Bochnak i Buczkowski, ani też Grudzińska, Kiryk, wreszcie Kopydłowski, nie uwzględniają tego dzieła.¹⁹

W stosunku do wymienionych wyżej obiektów, pod względem okazałości można przyrównać bimę tylko do „klatki” z ratusza krakowskiego, pochodzącej z czasów późnego gotyku, zapewne z końca w. XV.²⁰ Natomiast, gdybyśmy chcieli doszukiwać się podobieństw pomiędzy motywami zastosowanymi w bimie, napotkamy na pewne trudności. Wprawdzie motyw skośnej kratownicy występuje i w nadświetlach domów, i w kratkach okiennych (tu znany jest raczej z późniejszych obiektów), ale jest to schemat powszechnie stosowany, nie tylko w Krakowie, na terenie Polski, lecz w ogóle w Europie.²¹ Natomiast zwieńczenie w formie kul, zastosowane w Starej Synagodzie w Krakowie, z innych obiektów nie znamy. Trzeba jeszcze dodać, że kwiatony w kształcie lilii na większą skalę pojawiły się w krakowskim kowalstwie dopiero w XVII wieku.²²

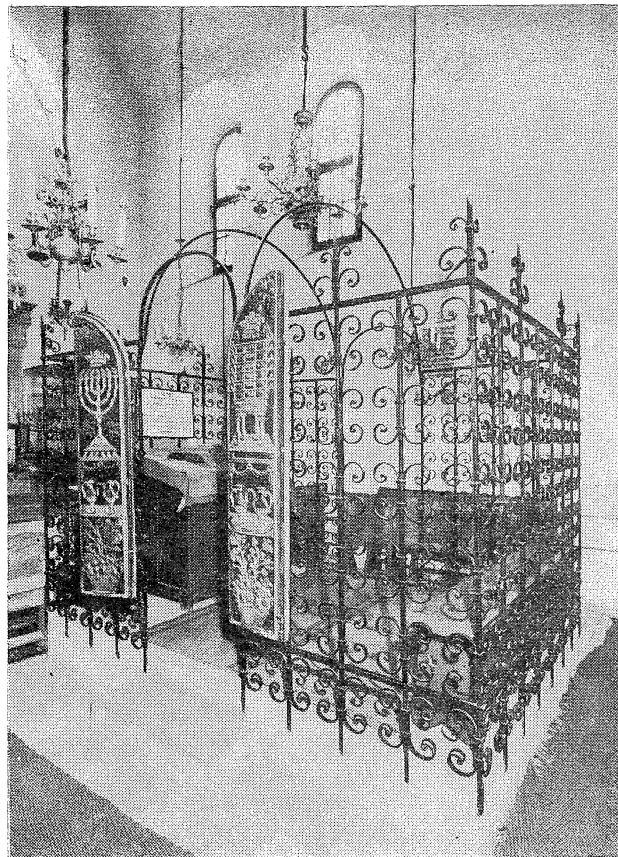
Reasumując, stwierdzić można, że bujny rozkwit krakowskiego kowalstwa wskazuje na możliwość powstania kazimierskiego almemoru na miejscu, w dawnej stolicy Polski, choć nie wykazuje on wyraźnie związków z miejscowymi wyrobami cechowymi. Fakt ten wytłumaczyć można przyjmując, że bima w Starej Bożnicy nie powstała w warsztacie cechowym lub też wykonano ją według specjalnych życzeń, sugestii zleceniodawców. Tutaj sięgnąć należy do innych średniowiecznych synagog europejskich,

które wskazywane są jako wzory dla form architektonicznych Starej Synagogi na Kazimierzu.

Szczególnie interesujące jest porównanie krakowskiego almemoru z kutą w żelazie kratą bimy w Pradze (il. 7). Jest ona wprawdzie mniejsza od krakowskiej i założona na planie prostokąta, ale dostrzegamy tutaj te same motywy, jak arkady o łuku w formie tzw. oślego grzbietu oraz kule w zwieńczeniu ażurowych ścianek „klatki”. Czyżby więc użytkownicy krakowskiej synagogi sięgnęli do wzoru praskiego almemoru?²³ Pozostawiając tę kwestię otwartą, ponieważ wymaga ona zakrojonych na większą skalę badań, poprzestać należy na stwierdzeniu, że krakowski almemor powstał niewątpliwie na miejscu i stanowi cenny przykład lokalnego kowalstwa, choć nie bez obcych wpływów.

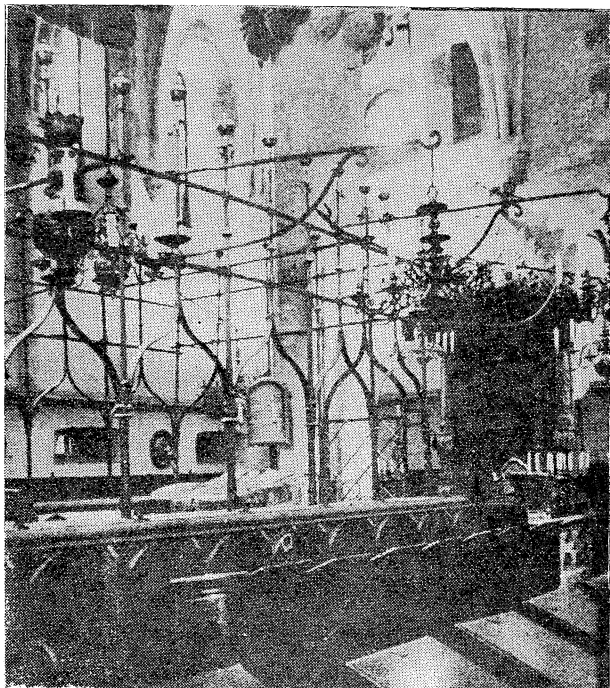
V. BIMA W STAREJ SYNAGODZE W KRAKOWIE, A TYPY ALMEMORÓW W POLSCE

Zastosowanie w najstarszej w Polsce kutej z żelaza, ażurowej, wielobocznej bimy nie pozostało bez wpływu na wznoszenie i wyposażenie innych bożnic. Niewątpliwie pod jej wpływem powstały inne bimy z ozdobnymi kutymi kratami, jak zniszczona w czasie ostatniej wojny bima w bożnicy Izaaka (Ajzyka)²⁴ czy zrekonstruowany po drugiej wojnie światowej almemor w bożnicy Remuh. Il. 8. Kute z żelaza bimy znajdowały się także w innych synagogach krakowskich²⁵, a poza Krakowem przykładowo w

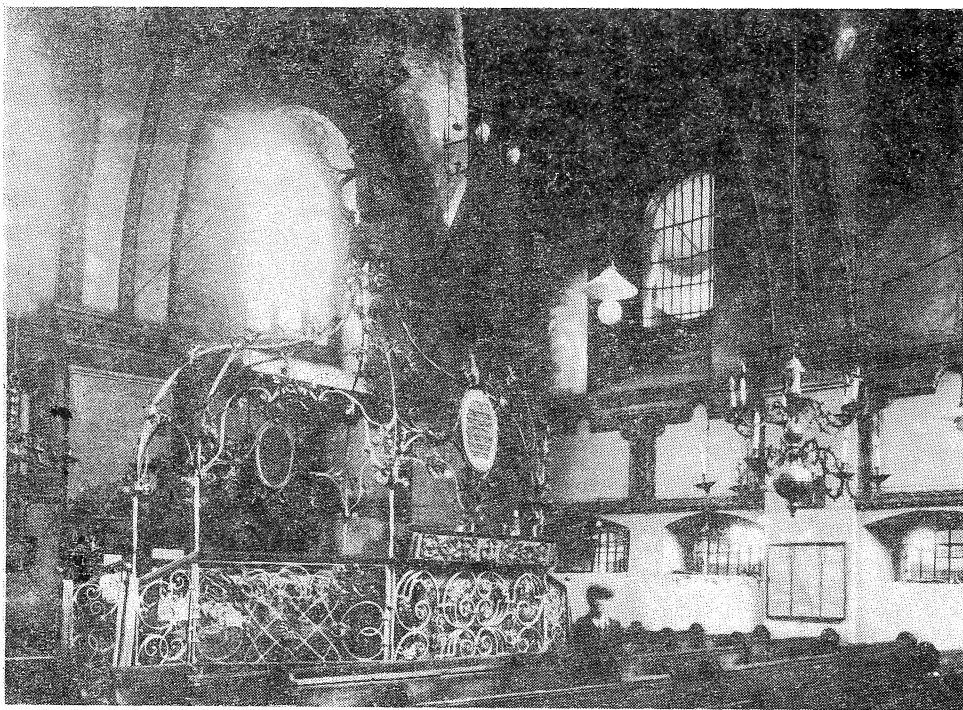
Birma w bożnicy Remuh w Krakowie. Rekonstrukcja po 1957. (fot. J. Langda, zbiory Instytutu Sztuki PAN). (Il. 8).

Bima w Staro-Nowej synagodze w Pradze, późnogotycka. (wg Pamiątki prazskeho ghetta, 1969, repr. Pracownia Fotograficzna Muzeum Historycznego m. Krakowa) (Il. 7)

synagodze zamojskiej. (Il. 9). Znacznie łatwiej, niż z kutych krat wykonać było można ogrodzenia drewniane, które wznoszono zarówno w murowanych, jak i z drewna zbudowanych bożnicach. (Il. 10). Te ostatnie, doszczętnie zniszczone przez Niemców w czasie drugiej wojny światowej, z reguły posiadały wieloboczne bimy, rzadziej kwadratowe, w formie ozdobnych, ażurowych „klatek” z daszkami. W rozwiązaniach tych dopatrywać się można wpływu, naturalnie często przez ogniwa pośrednie, krakowskiego almemoru. Naturalnie należy liczyć się z faktem, że w przyszłości, po wykonaniu specjalnych map z naniesieniem miejscowości, gdzie znajdowały się bożnice, da się zapewne oddzielić drogi oddziaływania krakowskiego almemoru od wpływów bim w bożnicach znaczniejszych miejscowości i dużych miast (Lwów, Wilno).

Obok tych wolnostojących, ażurowych almemorów wykształcił się w 1. poł. XVII wieku typ bimy, wydzielonej filarami lub kolumnami — łączącymi się ze sklepieniem, w charakterystycznych dla polskiego terenu bożnicach — typu dziewięciopółowego. Ten rodzaj bożnic o specyficznym oświetleniu, rozwinął się nie bez wpływu na zmianę w rytuale nabożeństw (nocne modlitwy), wprowadzonych przez rabina Lurie.²⁶ Nowy typ bim niezmiernie się rozpowszechnił i długo się utrzymywał.

Wnętrze Synagogi w Zamościu. Bima w. XVII. (fot. ze zbiorów Instytutu Sztuki PAN).

Bima w drewnianej bożnicy w Przedborzu z lat 1745—60. (fot. zbiory Instytutu Sztuki PAN). (Il. 10).

Gdybyśmy chcieli ostatecznie określić pozycję krakowskiego almemoru, to stwierdzić należy, że nie ma on równego w Polsce i nie ustępuje pod względem wartości artystycznych i wkomponowania we wnętrze architektoniczne, najstarszym bimom w europejskich synagogach.

P R Z Y P I S Y

¹ M. Bałaban, *Zabytki historyczne Żydów w Polsce*, w: *Pisma Instytutu Nauk Judaistycznych w Warszawie*, Warszawa 1929, s. 77—78; R. Krüger, *Die Kunst der Synagoge*, Praga 1966, s. 87—88; U. Kaplan, *The Synagoge*, Jeruzalem 1973, s. 110.

² R. Krüger, o.c., s. 85, fig. 22 na s. 87.

³ W. Łuszczkiewicz, *Zabytki dawnego budownictwa w krakowskim*, Kraków 1864—66, s. Wydawnictwo to zawiera litografie w rozmiarach 75×55, wykonane w Zakładzie Litograficznym „Czasu”.

⁴ A. Essenwein, *Die mittelalterlichen Kunstdenkmäler der Stadt Krakau*, Leipzig 1869, s.

⁵ Malowany na płótnie, posiada rozmiary 72,5×57,5 cm. Nr inw. 380/VII

⁶ Wymiary 42×23, nr inw. 107/VII.

⁷ L. Lepszy, *Rzemiosło artystyczne i handel*, *Rocznik Krakowski*, t. VI, 1904, s. 32. Fotografia wnętrza Starej Bożnicy z przed 1939 znajdowała się w archiwum fotograficznym Instytutu Historii Sztuki UJ.

⁸ O. Mahler, *Przewodnik po żydowskich zabytkach Krakowa*, Kraków 1933; M. Bałaban, *Historia Żydów w Krakowie i na Kazimierzu 1304—1868*, Kraków 1931—36; tenże, *przewodnik po żydowskich zabytkach Krakowa*, Kraków 1935, s. 52;

⁹ J. Dobrzycki, *Stara Bożnica Kazimierska, Dzieje i kultura Żydów*, Kraków 1965, s. 5; L. Ludwikowski: *Stara Bożnica na Kazimierzu w Krakowie*, Kraków 1981, s. 17 i 42;

¹⁰ I. Rejduch-Samkova, *Stara Bożnica na Kazimierzu w Krakowie*, „Biuletyn Historii Sztuki”, XXXI (1978) nr 2; por. także: I. Samkova, *Judaika w polskim rzemiośle artystycznym czasów nowożytnych*, maszynopis pracy doktorskiej w IS PAN w Warszawie;

¹¹ Datę tą wraz z sygnaturą architekta odnalazł na jednym ze zworników sklepienia Sali Mężczyzn Wł. Łuszczkiewicz;

¹² por. M. Bałaban, *Przewodnik po zabytkach żydowskich...*, s. 52; Ludwikowski, o.c., s. 17;

¹³ Bałaban, *Przewodnik...*, l.c.;

¹⁴ tamże.

¹⁵ Ludwikowski, o.c., s. 36, przypis 56;

¹⁶ Informacja ustna inż. Józefa Płaka, któremu składamy w tym miejscu serdeczne podziękowanie.

¹⁷ Nie podejmujemy w tym miejscu symboliki bimy. Jej dwunastoboczny kształt — przy ogromnym dowskiej — trudno wiązać z Dekalogiem czy dwunastoma pokoleniami Judy, których symbole w postaci szlachetnych kamieni zdobiły srebrną tabliczkę kapłana z świątyni Jerozolimskiej; doszedł tu także do głosu spotykany w judaikach kształt namiotu. W tym ostatnim nawiązywano do pierwotnej formy Przybytku.

¹⁸ W r. 1961 przygotowała Barbara Grudzińska pracę magisterską pt., *Krakowskie kowalstwo*

artystyczne w okresie gotyku i renesansu, pod kierunkiem prof. Adama Bochnaka. Praca ta nie została jednak opublikowana; dziełami krakowskiego kowalstwa zajął się w krótkim omówieniu F. Kiriak, *Cechowe rzemiosło metalowe. Zarys dziejów do 1939*, Warszawa — Kraków 1972, s. 179—199; por. także J. Samek, *Polskie rzemiosło artystyczne wieków średnich*, mps złożony do druku WAF; tenże, *Polskie rzemiosło artystyczne czasów nowożytnych* (w druku). W niniejszej rozprawie, w krótkim zarysie kowalstwa artystycznego w Krakowie do w. XVI włącznie, oparto się na wymienionych pracach.

¹⁹ A. Bochnak, K. Buczkowski, *Rzemiosło artystyczne w Polsce*, Warszawa 1971; B. Kopydłowski, *Polskie kowalstwo architektoniczne*, Warszawa 1958.

²⁰ „Klatka” z ratusza nie jest dostatecznie opracowana.

²¹ Przykładowo por. kraty domów z r. 1591 w Bratisławie przy ul. Radniczej (J. E. Koula, *Metamorfozy kovu. Stare bratislavské kovane mreže*, Bratislava 1976, s. 23, fot. górna).

²² Najwcześniejszy przykład takiej ozdoby w Krakowie występuje w kracie nadświetla w wejściu do kaplicy Zygmuntowskiej (1575—96).

²³ por. Pamatki prazskeho ghetta, Praha 1969, fig. 12 i 13

²⁴ Por. M. i K. Piechotkowie, *Bożnice drewniane*, Warszawa 1957, il. na s. 26

²⁵ Bożnice Wysokiej, Popera i Kupa.

²⁶ Wymienić tu można bożnice w miejscowościach: Grodno, Gwoździec, Jabłonów, Janów Sokolski, Janów Trebowelski, Kamionka Strumiłowa, Końskie, Kożan-gródek, Lipsko, Lutomiersk, Nowe Miasto, Peczyńżyn, Pohrebyszcze, Przedbuż, Sopoćkinie, Sniadowo, Warka, Zabłudów.

